

Hlubinková, Zuzana

Tvoření deminutiv ve východomoravských dialektech

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2001, vol. 50, iss. A49, pp. [191]-196

ISBN 80-210-2600-6

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101771>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZUZANA HLUBINKOVÁ

TVOŘENÍ DEMINUTIV VE VÝCHODOMORAVSKÝCH DIALEKTECH

Názvy zdobnělé patří do kategorie modifikační: význam základových slov je modifikován kvantitativně a emocionálně (převážně kladně), popř. jen jedním z obou rysů. Deminutiva 1. stupně odvozujeme od slov nezdobnělých. Zvláštním rysem zdobnělých je možnost vícenásobné derivace sloužící ke zvýraznění stupně modifikace. Ta vede ke vzniku sekundárních sufixů (např. *strom* – *stromek* – *stromček*). Ze synchronního hlediska vydělujeme celý formant, který je od původu složený. Odvozeniny mají zpravidla stejný rod jako slova základová.

V našem příspěvku využíváme nářečního materiálu získaného ve 2. polovině osmdesátých let ve třinácti obcích východomoravské oblasti (Prostřední Bečva – na přiložených mapách pod zkratkou PBe, Juřinka – Juř, Lhota u Kelče – LhKč, Halenkov – Hal, Trnava – Trn, Študlov – Štu, Lhota – Lh, Bohuslavice nad Vlčí – BhVl, Popovice – Pop, Vřesovice – Vřes, Vnorovy – Vnor, Kobylí – Kob, Mikulčice – Mik). Stranou zůstaly obce kopaničářských nářečí (úzký pás severovýchodně a východně od Strážnice, území nově kolonizované ze Slovenska). Pro lepší orientaci jsou na přiložených mapách zakreslena i některá města. Jsou pod následujícími zkratkami v obdélnících: Bř – Břeclav, Hr – Hranice, Kr – Kroměříž, Ky – Kyjov, UH – Uherské Hradiště, VeM – Veselí nad Moravou, VK – Valašské Klobouky, VM – Valašské Meziříčí, Vs – Vsetín, Zl – Zlín.

Slovotvornou kategorií nářečních deminutiv charakterizuje bohatý repertoár sufixů, který se vesměs shoduje se spisovným jazykem. Zvláštní slovotvorné prostředky se objevují zcela výjimečně. Nejčastěji jsou zastoupena nářeční deminutiva utvořená od konkrétních názvů věcí, méně zvířat a osob, zcela ojedinělé jsou zdobněliny odvozené ze jmen abstraktních.

U maskulin jsou dva primární sufixy, a to *-ek* a *-ík*. Formant *-ík* se pojí se substantivními základy na *-ň*, *-l*, *-s*, *-š*, *-z* a *-ž* (např. *koňík* – při uvádění nářečního materiálu dodržujeme jen některé zásady dialektologického přepisu, vedeme např. tvrdé *l* – *kostelík*, *lesík*, *košík*, *vožík*, *nožík*) a se základy zakončenými na *K + K* (např. *vjetřík*, *prstík*). Sufix *-ek* bývá u základů ostatních (např. *hotúbek*, *ftáček/ptáček*, *stúpek*, *klúček/klíček*). Užívá se ho i při tvoření zdobnělých od

substantiv zakončených různými sufiky (např. *povjetrňáček* ,větrník‘ , *koláček* , *okálek* , *okaté dítě*‘). Oba formanty se pojí s hláskovými alternacemi; nejčastější jsou palatalizační alternace souhlásek a alternace kvantity.

Sufixů *-eček* a *-iček* se užívá při tvoření deminutiv 2. stupně. Formant *-eček* bývá u těch základů, jejichž primární deminutivum končí na *-ek* (např. *domek* – *domeček* , *hádeček* , *zvoneček* , *páseček* , *komíneček* , *krámeček*). Sufixem *-iček* se tvoří sekundární deminutiva tam, kde je zdobnělina 1. stupně odvozena formantem *-ík* (např. *lesík* – *lesíček* , *mazlíček* , *chlebiček* , *ohňíček* , *nožíček*). Odvozeniny od maskulin zakončených na *-ec* (*taneček* , *vjeneček*) , *-ek* (*drobeček* , *vdoteček*) , *-ík* (*chodníček* , *malíček*) a *-íc* (*krajíček*) jsou primárními deminutivy, ale chápou se pod vlivem skutečných sekundárních deminutiv jako útvary s „vyšším stupněm deminutivnosti“.

Deminutiva 3. stupně jsou ojedinělá, např. *tatíneček* (sufix *-íneček*). Vyjadřují velkou míru expresivity.

Zesílený deminutivní význam mají i nářeční formanty *-úšek* (*hrnúšek* , *hrníček*‘) a *-išekl-ýšek* (*malíšek* , *malík*‘ , *konýšek* , *koneček*‘). Představují tvoření okrajové. V nářečních monografiích z východomoravské oblasti jsou doloženy i jiné nářeční formanty. J. Chloupek (1952, s. 83-84) ve své diplomové práci o nářečí na Uherskobrodsku uvádí deminutivní sufiky *-ák* (*dědák*) a *-eček*. Druhý formant na Hrozenkovsku zní *-ček* (*chlapček*). S. Králík (1984, s. 52) zachytil na Kelečsku i variantu *-iček* (*koňiček*).

Zdobněliny rodu mužského se pojí s koncovkami vzorů „pán“ , „hrad“ nebo „les“.

U feminin považujeme za základní sufiky *-ka* a *-ička*. Jimi se tvoří zdobněliny 1. stupně. Sufix *-ka* se připojuje především k základům zakončeným na K + V (např. *ropka* – to od *roba* , *dospělá žena*‘ , *krafka* , *rypka* , *noška* , *chatůpka* , *košulkalkošutka*). Tento sufix je provázen samohláskovými, méně souhláskovými alternacemi. Přípona *-ička* je zejména u substantivních základů na K + K (např. *konvička* , *tihlička* , *metlička* , *pantlička/pentlička* , *izbička* , *pjesnička*). Stejnou příponu mají také zdobněliny odvozené od feminin utvořených formanty *-ka* a *-ica* (např. *bečička* , *dešička* , *seknička* , *jatovička*). Funkci sufiku primárního plní i formant *-ečka* u výrazů např. *tašečka* , *špetečka* , které se tvoří od jmen na *-ka*.

Skutečná sekundární deminutiva utvořená sufixem *-ička* nejsou příliš častá (např. *koštička* , *nožička* , *chvílička/chvílička*). Totéž platí o formacích se zesíleným významem na *-ečka* (např. *kostečka* , *ďůrečka/dírečka* , *hadéřečka*). Zesílený deminutivní význam mají rovněž útvary utvořené pouze z dvojslabičných základových feminin formantem *-enka* (např. *mamjenka* , *tefenka* , *noženka* , *ručenka*) , které společně s neutry na *-enko* (viz dále) představují sufiky typické pro nářečí východomoravská. J. Bělič (1972, s. 209-210) uvádí, že tyto zdobněliny jsou v různém rozsahu typické i pro dialekty středomoravské. Jinde se běžně tvoří formanty *-ička* a *-ičkol-ičko*. K. Fic (1984), autor disertační práce o tvoření slov v nářečích středomoravských, výše uvedené slovtvorné typy na *-enka* a *-enko* již vůbec nezaznamenal.

Další doložené sufiky jsou ojedinělé. K nim patří *-inka* (*nožinka* , *maminka*) a nářeční formant *-ětká* vyskytující se pouze ve slově *izbětká*.

Deminutiva 3. stupně jsou ojedinělá, např. *maminečka* (sufix *-inečka*).

Při našem nářečním výzkumu už nebyla zachycena deminutiva na *-útka* (*ka-nůtka* ‚kapička‘) a *-ulka* (*mamulka*), srov. M. Kolaja (1934, s. 42) a F. Svěrák (1957, s. 45). J. Chloupek (1952, s. 83) zachytil na Uherskobrodsku též nářeční variantu *-énka* (*mamněnka*). Ve své práci z oblasti hanáckých nářečí K. Fic (1984, s. 95) uvádí ojedinělé formanty *-uška* (*mamuška*) a *-unka* (*cerunka*). Žádný z těchto formantů se nevyskytuje v dialektech východomoravských.

Všechna deminutiva rodu ženského se skloňují podle vzoru „žena“.

U neuter je základním sufixem *-ko* (např. *očko*, *zrnko*, *pěrko/pírko*, *sítka*, *ko-rýtka*). Pojí se především s alternacemi souhlásek palatalizačního typu a s dloužením kmenové samohlásky. U základů zakončených na K + K dochází k jejich úpravě vkladnými vokály (např. *bidětko*, *stěbětko*, *ptáténko/ptátýnko*). Varianta *-átka* se připojuje ke jménům deklinačního typu „kuřa/kuře“ (např. *detát-kolditátka*, *ščeňátko*, *hotúbjátko/hotúbátko*, *kuřátko*, *húsátko*). Tato deminutiva mohou ztratit význam malých rozměrů a pak jsou názvy mládat.

Primární deminutiva se tvoří rovněž sufixy *-ečko/-éčko* a *-ičko/-ičko*. U základů na K + K se se uplatňuje přípona *-ečko* (např. *mjestečko/mňestečko*, *místečko*, *hňízdečko*, *srdečko/srdéčko*). U jmen s morfoloogickou charakteristikou *-e* a *-í* je sufix *-ičko* (např. *poličko*, *srdíčko*, *kázáníčko*). Stejně utvořená deminutiva se zesíleným deminutivním významem jsou nepočtená (např. *pivečko*, *peřičko*). Ojedinělé je odvozování nářečními příponami *-iško/-ýško* (*jablíško*, *okýško* ‚okénko‘) a *-enko* (*očenko*). Druhý formant společně se sufixem *-enka* (viz výše) představuje specifikum pro východní Moravu. Jména tohoto typu mají zesílený deminutivní význam.

Všechny zdobněliny rodu středního se skloňují podle vzoru „město“.

V nářeční literatuře z východní Moravy jsou zaznamenány i jiné slovo tvorné prostředky sloužící k tvoření zdobnělin středního rodu. A. Kašík (1908, s. 50-51) uvádí i deminutiva tvořená příponami, jimiž se odvozují názvy mládat (*noha* – *noža*). Zdobnělinu *chudato* zachytil M. Kolaja (1934, s. 42). A. Vašek (1967, s. 43) píše o citově zabarvených deminutivech tvořených příponou – ‘a, -ča (*chtap’a*, *chatúpča*). Jsou rozšířena na Meziříčsku, Rožnovsku a Vsetínsku. Příponu *-ča* (*synča*) s významem deminutivním a hypokoristickým uvádí i J. Skulina (1964, s. 83-84). Náš dialektologický výzkum již nezachytil formace na *-ec*, *-ica* a *-cel-ca* a *-co* (u nich došlo ve většině dialektů i ve spisovném jazyce ke ztrátě původního významu zdobnění nebo významu emocionálního). Autoři nářečních monografií z východomoravských nářečí uvádějí i tato deminutiva, např. *zhlavec*, *hlavica*, *okénce* (Kolaja, 1934, s. 50), *bidělco* (Chloupek, 1952, s. 83–84), *trámec*, *kolce* (Králík, 1984, s. 52).

Formanty, jimiž se tvoří zdobněliny ženského a středního rodu, vykazují též územní rozdíly. Znázorňujeme je na mapách č. 1 *maminka*, 2 *jizbička* a 3 *očičko*. Vztah k současnému spisovnému jazyku je u jednotlivých níže popisovaných derivátů vyjádřen konfrontací se Slovníkem spisovného jazyka českého (dále jen SsJČ), doplněny jsou i příslušné stylové charakteristiky, a to expr. = expresivní, citový, nář. = nářeční, kniž. = knižní (výraz).

Na mapě č. 1 *maminka* (SSJČ expr.) byla nářeční odvozenina *mamňenka* znamená na Valašsku (kromě Halenkova, kde se užívá jen základového slova *mama* – nář.). Formace *mamička* (SSJČ expr.) se objevuje na Slovácku. Oba deriváty bývají v dubletě s výrazem *maminka*, který se vyskytuje na většině území východomoravských dialektů.

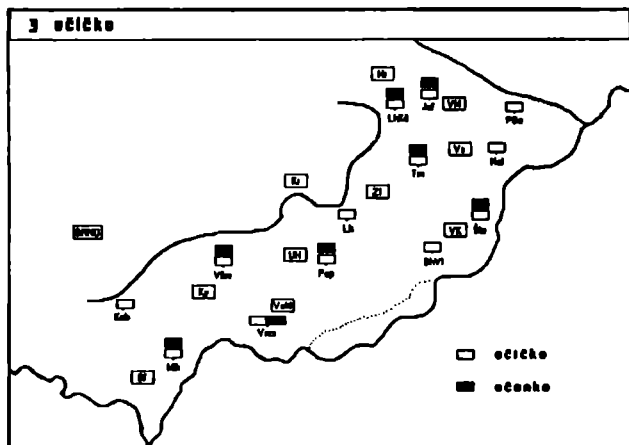
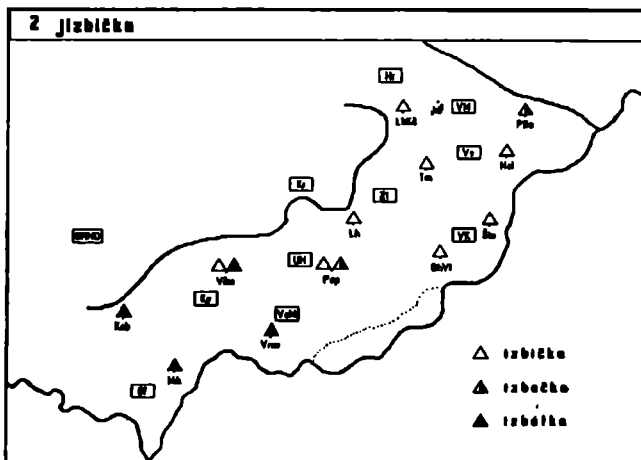
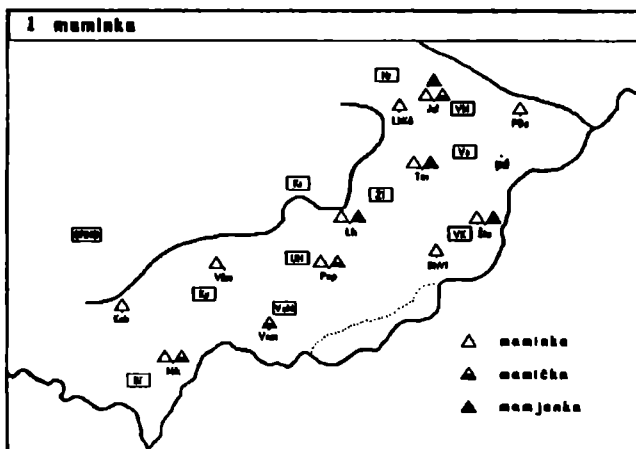
Mapa č. 2 zobrazuje nářeční odvozeniny slova *jizbička* (SSJČ). Název *izbička* je na větší části východomoravských dialektů, v jižních oblastech dominuje formace *izbětka*. Slovtvorná varianta *izbečka* byla zaznamenána pouze na Uherskohradištsku a na severovýchodě Valašska.

Výskyt výrazu *očičko* (SSJČ expr.) je na stejnojmenné mapě č. 3 celouzemní. Často bývá rovněž doložen nářeční derivát *očenko* (SSJČ jen *očinko* kniž). Nebyl zapsán pouze na severovýchodním Valašsku a na Zlínsku, dále na části Kloboucka a dolských nářečí. Obě odvozeniny jsou ve zkoumaných bodech dubletní.

Mapy vesměs dokumentují ústup útvarů příznakových ve prospěch forem shodných s jazykem spisovným.

V našem článku stejně tak jako v Českém jazykovém atlase I-III se na jazykových mapách na vybraných nářečních výrazech dokumentuje jejich zeměpisné rozrůznění. Z tohoto aspektu zpřesňujeme a doplňujeme výsledky tohoto díla. Český jazykový atlas na rozdíl od nás poskytuje pohled na zeměpisné rozrůznění celého českého jazykového území, což dokazuje např. mapa *maminka* z prvního dílu (s. 73, mapa 5A).

První a třetí díl ČJA přináší tyto informace i o jiných deminutivech. Zdrobněliny rodu mužského a ženského jsou znázorněny na mapách *tatínek* (ČJA I, s. 75, mapa 5B), *dědeček* (ČJA I, s. 77, mapa 6), *psík* (ČJA III, s. 479, mapa 217) a *babička* (ČJA I, s. 79, mapa 7). Všechny díly Českého jazykového atlasu zpracovávají nářeční materiál starší, než uvádíme v našem příspěvku, tedy materiál získaný při dialektologických výzkumech v letech 1964-1972.

LITERATURA

- BARTOŠ, F. Dialektický slovník moravský. Praha: Česká akademie, 1906.
- BĚLIČ, J. Nástin české dialektologie. Praha: SPN, 1972.
- Český jazykový atlas I. Praha: Academia, 1992.
- Český jazykový atlas III. Praha: Academia, 1999.
- FIC, K. Tvoření slov v hanáckých nářečích. Rkp. disertační práce, Brno 1984.
- CHLOUPEK, J. Nářečí na Uherskobrodsku. Rkp. diplomové práce, Brno 1952.
- HLUBINKOVÁ, Z. Tvoření slov ve východomoravských nářečích. Rkp. kandidátské disertace. Brno 1997.
- KAŠÍK, A. Popis a rozbor nářečí středobečevského. Praha: Česká akademie, 1908.
- KOLAJA, M. Nářečí na Kyjovsku a Ždánsku. Hodonín: 1934.
- KRÁLÍK, S. Nářečí na Kelečsku. Praha: Academia, 1984.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. Historická mluvnice češtiny. Praha: SPN, 1986.
- Mluvnice češtiny I – Tvoření slov. Praha: Academia, 1986.
- SKULINA, J. Severní pomezí moravskoslovenských nářečí. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1964.
- Slovník spisovného jazyka českého I-IV. Praha: Academia, 1960-1971.
- SVĚRÁK, F. Karlovičské nářečí. Praha: SPN, 1957.
- VÁŠEK, A. Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace na Moravě. Praha: Academia, 1967.

FORMATION OF DIMINUTIVES IN THE DIALECTS OF EAST MORAVIA

The article concentrates on formations of diminutives in the dialects of East Moravia. It is based on the material gained during direct field research in the East Moravia in the eighties of the 20th century. The word-forming category of dialectal diminutives is characterized by a plentiful repertoire of suffixes, altogether coincident with the literary language. Masculines are formed by primary suffixes *-ek* (*hotúbek*), *-ík* (*lesík*) and secondary suffixes *-eček* (*domeček*), *-íček* (*ohníček*). Feminines have following primary suffixes: *-ka* (*chatůpka*), *-ička* (*izbička*) and secondary suffixes: *-ička* (*nožička*) a *-ečka* (*kostečka*). Neuters adopt primary suffixes *-ko* (*zrnko*), possibly *-ečko* (*místečko*) a *-ičko* (*poličko*). By the last two suffixes also the secondary diminutives are formed (*pivečko*; *peříčko*). Special word-formative means occur only exceptionally, e. g. the dialectal suffixes *-ůšek* (*hrnůšek*) a *-iško* (*jablíško*). Derivations ending with *-enka* (*noženka*) and *-enka* (*očenka*) are specific to the dialects of East Moravia.

The formants by which some feminine and neutral diminutives are formed differ regionally. They are depicted on the maps *maminka*, *jizbička* a *očičko*.

Zuzana Hlubinková
dialektologické oddělení
Ústavu pro jazyk český AV ČR
Veveří 97
602 00 Brno
hlubin@iach.cz